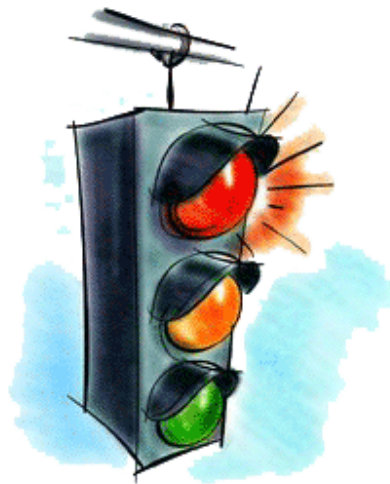

Handleiding bij de lijst ‘Alertheid van mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen’

**Carla Vlaskamp
Hendrike Fonteine
Annemarie Tadema
Vera Munde**

**Afdeling Orthopedagogiek
Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen**

Open acces document, december 2009

De elektronische versie van deze handleiding is een open acces document. Het is toegestaan om deze handleiding vrijelijk te gebruiken. Het gebruik mag echter niet voor commerciële doeleinden bestemd zijn. Bij opname van de handleiding in een publicatie of intern geschrift moeten steeds de auteurs en de uitgever vermeld worden. Tevens moet aan deze verwijzing toegevoegd worden dat het een open acces document betreft.

ISBN 978-90-5963-037-6 (PDF)

Nur: 848

© 2010 Stichting Kinderstudies

Stichting Kinderstudies – Orthopedagogiek

Grote Kruisstraat 2/1

9712 TJ Groningen

Nederland

Inleiding

Het valt niet mee om zorg te bieden aan mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen. Een vraag die we steeds weer tegenkomen is: wanneer kunnen we het beste beginnen met een activiteit? We gaan er dan ervan uit dat we het beste voor een moment kunnen kiezen waarop de persoon met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen 'erbij is'. Dit wordt ook alertheid genoemd. Maar hoe herkennen we een dergelijk moment? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat deze momenten vaker voorkomen?

Het doel van de Lijst Alertheid is om een antwoord te vinden op deze vragen. Omdat wij verwachten dat deze antwoorden per persoon erg kunnen verschillen, zijn we op zoek naar een individueel alertheidsprofiel. In een eerste stap wordt gezocht naar de alerte momenten van de persoon met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen op een dag. Vervolgens wordt op deze momenten gekeken naar de reacties van de persoon op verschillende stimuli. Op basis van deze informatie wordt in het alertheidsprofiel beschreven op welke momenten de geobserveerde persoon meestal alert is, hoe hij of zij dit laat zien en welke stimuli hem of haar alert(er) maken.

Het alertheidsprofiel kan begeleiders helpen om een passend tijdstip voor een activiteit te kiezen. Ook kan het begeleiders bewust maken van de (vaak) korte tijd die de meeste personen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen alert zijn. Misschien is het voor sommige personen beter om meerdere malen gedurende enkele minuten met een activiteit bezig te zijn in plaats van één keer een half uur lang? Verder kan de Lijst Alertheid gebruikt worden voor het opstellen en uitvoeren van individuele werkdoelen.

De volgende drie stappen worden doorlopen om tot een alertheidsprofiel te komen:

1. Bepalen van de alerte momenten op een dag (formulieren A en B).
2. Bepalen van de invloed van verschillende stimuli (visueel, tactiel en auditief) op de alertheid (formulier C).
3. Schrijven van een alertheidsprofiel voor de geobserveerde persoon (formulier D).

Hieronder geven we eerst uitleg over de manier waarop we alertheid observeren. Vervolgens worden de verschillende formulieren beschreven en een aantal algemene adviezen gegeven bij de toepassing van de lijst.

Alertheid observeren

Binnen de Lijst Alertheid onderscheiden we drie maten van alertheid. De persoon met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen kan 1. Actief, op de omgeving gericht zijn, 2. In zichzelf gekeerd zijn of 3. Slapen, doezelen. Voor de scoring wordt de mate van alertheid genoteerd als een kleur van het stoplicht. Wanneer de persoon actief en op de omgeving gericht is, scoren we groen; wanneer hij of zij in zichzelf gekeerd is, scoren we oranje; en wanneer de persoon slaapt, scoren we rood. Het alertheidsprofiel wordt dan ook wel 'stoplicht' genoemd. Omdat het bepalen van de alertheid moeilijk is op momenten dat de geobserveerde persoon ontevreden is, scoren we deze situaties apart, met de kleur blauw.

Hieronder staan de algemene beschrijvingen en een aantal voorbeelden van concrete gedragingen.

Actief, op de omgeving gericht	Voorbeelden van concrete gedragingen
De persoon is zintuiglijk actief. Het gaat om kijken, luisteren, voelen en ruiken. Deze vormen van activiteit zijn gericht op de omgeving. Hierbij kan de persoon gericht zijn op andere personen (begeleiders, andere personen met beperkingen) of materialen in de ruimte.	Ogen zijn open, actief focussen met de ogen, hoofd draait naar stimulus, ogen draaien naar stimulus, lichaam is aangespannen, de persoon reikt naar of grijpt een voorwerp, de persoon eet of drinkt.
In zichzelf gekeerd	Voorbeelden van concrete gedragingen
De persoon kan zowel motorisch als zintuiglijk actief zijn. Deze vormen van activiteit zijn niet gericht op de omgeving. Het gaat dan om het kijken naar het eigen lichaam, stereotiepe bewegingen, het voelen aan eigen kleding.	De persoon staart, peutert aan het eigen lichaam, aan eigen stoel, plukt aan slab of kleding, heeft het hoofd naar beneden gebogen, heeft het hoofd afgewend, zuigt op de duim, kreunt zachtjes, wrijft in de ogen, laat hoofd rollen, wiegt zichzelf.
Slapen, doezelen	Voorbeelden van concrete gedragingen
De persoon slaapt. Eventueel kunnen voor slaap karakteristieke stemgeluiden (bijvoorbeeld snurken) en bewegingen (bijvoorbeeld heen en weer draaien, trillen met hoofd en lichaam) voorkomen.	De persoon slaapt, oogleden zijn naar beneden, snurkgeluiden, de ogen gaan herhaaldelijk langzaam open en dicht, de ledematen van de persoon zijn slap en hangen naar beneden.
Geagiteerd, ontevreden	Voorbeelden van concrete gedragingen
De persoon laat onbehagen merken.	De persoon huult, schreeuwt of gilt, slaat of schopt tegen materialen of personen, bonkt met het hoofd, slaat, bijt, krabt of schopt zichzelf.

Daarnaast onderscheiden we binnen de Lijst Alertheid drie soorten stimuli die alertheid kunnen beïnvloeden: visuele, auditieve en tactiele stimuli. Deze worden genoteerd als V, A, en T. Het is ook mogelijk om soorten stimuli te combineren. Hieronder staan een aantal voorbeelden.

Visuele stimuli (V):

Personen of materialen die zich in het blikveld van de geobserveerde persoon bevinden, zoals spiegels, speelgoed, lampen.

Auditieve stimuli (A):

Praten tegen de persoon of ander geluid dat expliciet gericht is op de geobserveerde persoon, zoals muziek maken, voorlezen.

Continue achtergrondmuziek wordt niet gezien als een auditieve stimulus.

Tactiele stimuli (T):

De geobserveerde persoon raakt een andere persoon of materiaal aan dat dichtbij is of wordt aangeboden, of de persoon wordt aangeraakt. Hierbij kan het gaan om aanraking van alle delen van het lichaam, tegelijk of afzonderlijk, zoals masseren, knuffelen, geven van diepe druk, de persoon laten voelen aan (verschillende) materialen, trilmaterialen.

Combinaties van stimuli:

Een spiegelcarroussel met belletjes (VA), de geobserveerde persoon masseren en tegelijk een muziekje opzetten (AT), met scheerschuim op een spiegel tekenen (VT), een voelboekje voorlezen en laten voelen (VAT).

Formulier A – Checklist ‘een gewone dag’

Voordat de observatie kan beginnen, moet je eerst weten of het geen ‘afwijkende dagen’ voor de geobserveerde persoon zijn. Wanneer de persoon slecht heeft geslapen en extra moe is, of wanneer der persoon net een epileptische aanval heeft gehad, zou hij of zij minder alert kunnen zijn of anders op een stimulus reageren. Daarom wordt met behulp van het vragenlijstje in formulier A nagegaan in hoeverre het een ‘normale’ dag voor de persoon is. Alleen wanneer alle vragen met ‘nee’ beantwoord kunnen worden, kan de observatie plaatsvinden. Anders moet de observatie naar een andere dag verplaatst worden.

Krijgt der persoon *gedurende* de observaties een epileptische toeval, dient de observatie te worden afgebroken. Bij personen die altijd gedurende de dag vele (kleine) toevallen hebben, moet door de begeleider worden afgewogen of de dag voor de geobserveerde persoon een ‘normale’ dag is.

Formulier B (deel 1 en 2) – Checklist en observatieformulier ‘altheidspatroon overdag’

Per dag zijn er verschillende momenten waarop de persoon ‘erbij’ of alert is. Bij de meeste mensen met zeer ernstige verstandelijk en meervoudige beperkingen zien we deze momenten regelmatig op dezelfde tijdstip per dag terugkeren. We zijn dus op zoek naar een altheidspatroon in de dag (wanneer deze voor de betreffende persoon bestaat). Hiervoor is een vragenlijst en een observatielijst beschikbaar: deel 1 en 2 van formulier B.

Ga eerst na of je de alerte momenten van de persoon al kent. Met behulp van de vragenlijst in deel 1 kun je dit achterhalen. Kun je de vragen al beantwoorden, vul deel 2 één keer in om je ervaringen en verwachtingen te bevestigen. Wanneer je de vragen uit deel 1 nog niet kunt beantwoorden, vul deel 2 minimaal twee keer in. Je kunt het invullen herhalen, totdat je een duidelijk beeld hebt van het altheidspatroon van de geobserveerde persoon op de dag. Het invullen van deel 2 hoeft niet op twee of meer achtereenvolgende dagen te gebeuren, maar wel (het liefst) binnen dezelfde week.

Om deel 2 van formulier B in te vullen, schrijf je ieder kwartier op welke mate van altheid (actief, op de omgeving gericht; in zichzelf gekeerd; slapen, doezelen; of ontevreden, geagiteerd) het *meeste* te zien was. Hiervoor kleur je het hokje in met de juiste kleur (groen, oranje, rood of blauw). Een persoon zal in veel gevallen verschillende kleuren laten zien in 15 minuten. Probeer zo goed mogelijk te schatten welke kleur het beste past bij het betreffende kwartier.

Het observeren begint op het moment dat de persoon met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen binnenkomt en eindigt op het moment dat de persoon naar huis gaat. Het invullen van deze lijst vraagt dan ook de nodige aandacht van een begeleider. Het kost niet veel tijd om te scoren, gezien je maar een kruisje moet zetten met de juiste kleur of een hokje in moet kleuren. Het kost wel tijd om een persoon gedurende de dag vrijwel continue te observeren. Een alternatief is dan ook om een videoopname te maken van een dag, en deze op een later moment te scoren.

Soms zijn er specifieke gebeurtenissen of redenen die een kleur verklaren. Bijvoorbeeld: de geobserveerde persoon heeft fysiotherapie gehad, is daarvan moe en valt in slaap. Zijn er dergelijke bijzonderheden, vul deze dan in bij ‘bijzonderheden’.

Formulier C – Observatieformulier ‘reacties op stimuli’

Uit formulier B is duidelijk geworden op welke momenten de persoon het meest alert is. Dit kan bijvoorbeeld ’s ochtends tussen 10.00 en 11.00 uur zijn. Neem deze tijden om de volgende observaties te gaan doen. Het doel van formulier C is om te achterhalen welke invloed verschillende stimuli op de mate van alertheid van de geobserveerde persoon hebben.

Om een verandering in de alertheid te bepalen, moet je eerst weten welke ‘kleur’ de persoon in het begin van de observaties heeft. Vul daarvoor een kwartier lang iedere 5 minuten de mate van alertheid in op formulier C. (Zet een kruisje met de juiste kleur of kleur het hokje in.) Ga alleen over naar het aanbieden van een stimulus, wanneer de persoon gedurende de 15 minuten wakker is, wanneer je dus de kleuren groen of oranje hebt gescoord.

Vervolgens bied je de persoon een stimulus aan. Neem hiervoor rustig de tijd, ga bij de persoon zitten, biedt een stimulus aan en kijk hoe de persoon hierop reageert. Je kunt gedurende meerdere minuten eenzelfde stimulus aanbieden, je kunt ook verschillende stimuli aanbieden afhankelijk van de reactie van de geobserveerde persoon. Zorg ervoor dat je de verschillende stimuli niet te snel achter elkaar aanbiedt, maar dat je daarvoor voldoende tijd neemt. Haal eerst de ene stimulus weg voordat je de andere aanbiedt. Let bij de keuze van een stimulus vooral op de reactie van de persoon. Stel jezelf bijvoorbeeld de volgende vragen: Is de stimulus sterk en aantrekkelijk genoeg om de geobserveerde persoon van oranje naar groen te ‘halen’? Biedt de stimulus voldoende mogelijkheid om de groene fase te laten voortduren, of valt de persoon juist terug naar oranje of rood? Geef met een letter (zie boven) aan welke stimulus je hebt aangeboden. Voor de scoringsfrequentie van de mate van alertheid zijn er verschillende mogelijkheden. Een begeleider kan de stimulus aanbieden en tegelijkertijd de kleuren noteren. Ook is het mogelijk dat één begeleider de stimulus aanbiedt en een andere begeleider de observaties uitvoert. In deze gevallen bied je gedurende 10 minuten de stimulus aan en scoor je iedere 5 minuten de mate van alertheid. Wanneer je de mogelijkheid hebt om video-opnames van de situaties te maken waarin de stimuli aangeboden worden, bestaat er een alternatief voor de observaties. Je kunt dan gedurende 5 minuten een stimulus aanbieden en iedere 20 seconden de mate van alertheid noteren. Vanwege de snelle wisselingen in mate van alertheid kunnen observaties iedere 20 seconden waardevolle informatie opleveren.

Na afloop dien je weer 15 minuten te blijven observeren. Op deze manier kun je vaststellen in hoeverre de stimulus een blijvende reactie bij de persoon heeft uitgelokt. Geef daarbij weer (net zoals vóór het aanbieden van de stimulus) iedere 5 minuten op het formulier aan welke kleur hoort bij de mate van alertheid van de geobserveerde persoon in deze periode.

Vul scoreformulier C binnen een periode van drie tot vier weken minimaal drie maal in. Neem daarbij voldoende ruimte (minimaal 1 dag) tussen de observaties. Herhaal de observaties totdat je een duidelijk beeld van de reacties van de persoon op de verschillende stimuli hebt verkregen.

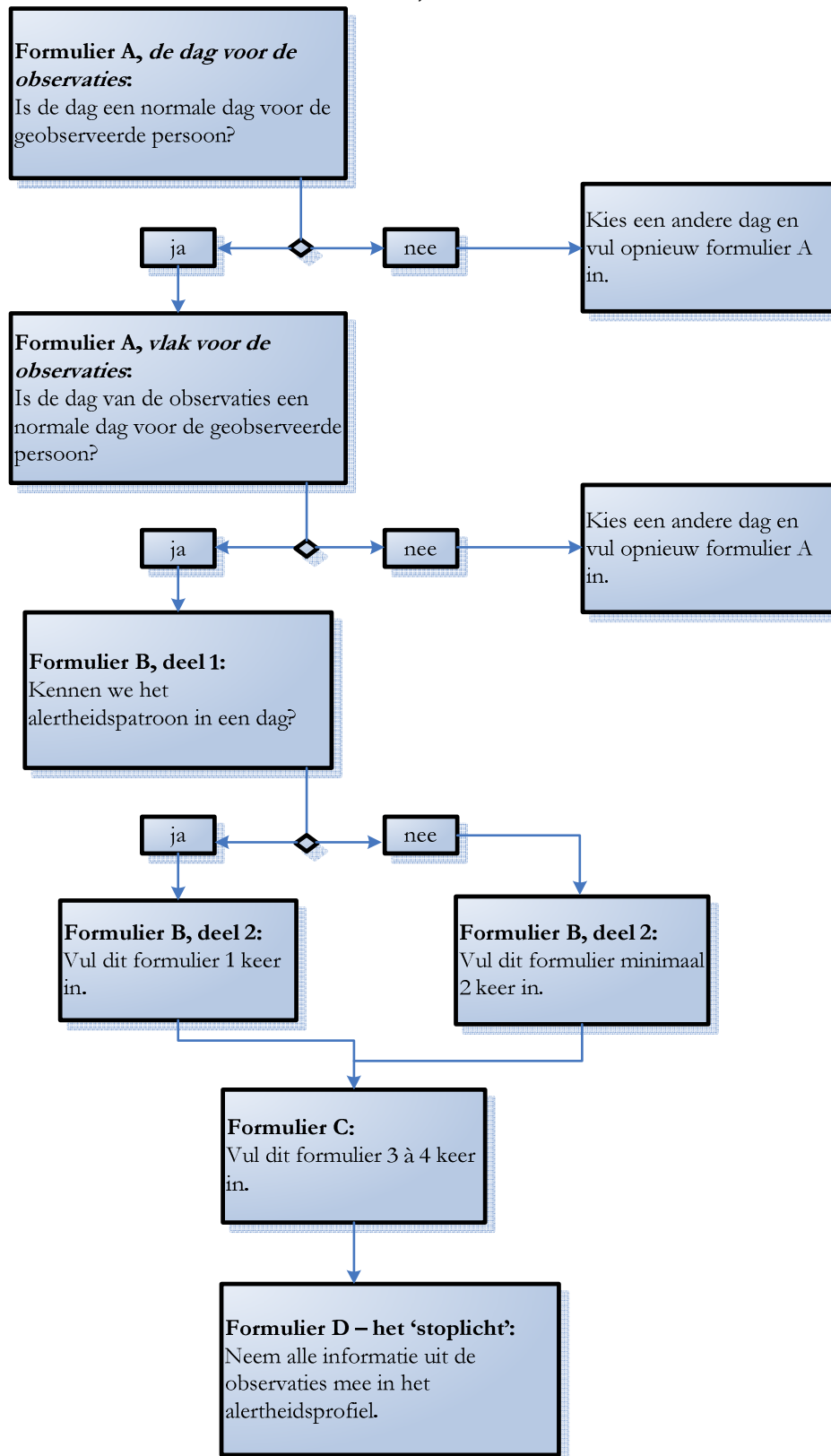
Op formulier C staan geen tijden vermeld. Deze kunnen door de begeleider ingevuld worden.

Formulier D – Het ‘stoplicht’

Wanneer minimaal drie keer formulier C is ingevuld, en er een beeld verkregen is van de manier, waarop de geobserveerde persoon reageert op bepaalde stimuli, kan vervolgens het ‘stoplicht’ worden ingevuld.

In het ‘stoplicht’ wordt vermeld op welke momenten van de dag een persoon een bepaalde mate van alertheid laat zien en door middel van welke stimuli deze mate van alertheid beïnvloed kan worden. Bij de verschillende maten van alertheid passen verschillende soorten gedragingen. Per kleur kan een algemene omschrijving worden gegeven, maar elke persoon kan en zal verschillend gedrag laten zien wanneer het een bepaalde ‘kleur’ heeft. Ook deze individuele gedragingen worden opgeschreven in het ‘stoplicht’.

Schema voor het invullen van de Lijst Alertheid

Een voorbeeld

Teuntje is een meisje van 10 jaar dat al 3 jaar gedurende vier dagen naar het Kinderdienstencentrum "Kakelbont" gaat. Teuntje is over het algemeen een vriendelijk meisje, maar ze kan ook in zichzelf gekeerd zijn. Ze heeft zo nu en dan ook huilbuien. Begeleiders ervaren dat ze Teuntje soms maar 'met rust laten', terwijl zij eigenlijk vinden dat ze toch dagelijks een evenwichtig programma moeten aanbieden om Teuntje verder te ondersteunen en te stimuleren in haar ontwikkeling. Met behulp van de Lijst Alertheid wordt gekeken op welke momenten er het beste activiteiten aangeboden kunnen worden.

Formulier A – Checklist 'een gewone dag', de dag voor de observaties

Naam: Teuntje

Datum: 14 mei

Checklist ingevuld door: Liesbeth

Was er bij de persoon sprake van ongewone epileptische activiteit?
toelichting bij 'ja': ja nee

Was de persoon ziek?
toelichting bij 'ja': ja nee

Was de persoon ongewoon druk of rustig?
toelichting bij 'ja': ja nee

Bevond de persoon zich in een ongewone omgeving?
toelichting bij 'ja': ja nee

Heeft de persoon ongewone medicatie gehad?
soort medicatie: ja nee

Formulier A – Checklist ‘een gewone dag’, vlak voor de observaties

Naam: *Teuntje*

Datum: *15 mei*

Checklist ingevuld door: *Liesbeth*

Was er bij de persoon sprake van ongewone epileptische activiteit? ja nee
toelichting bij ‘ja’:

Was de persoon ziek? ja nee
toelichting bij ‘ja’:

Was de persoon ongewoon druk of rustig? ja nee
toelichting bij ‘ja’:

Bevond de persoon zich in een ongewone omgeving? ja nee
toelichting bij ‘ja’:

Heeft de persoon ongewone medicatie gehad? ja nee
soort medicatie:

Formulier B, deel 1 – Checklist ‘alertheidspatroon in de dag’

Is een alertheidspatroon in de dag bekend?

Naam: *Teuntje*

Datum: *15 mei*

Checklist ingevuld door: *Liesbeth*

Welke kleur scoort de persoon ’s ochtends (9.00 – 12.00 uur) over het algemeen? Groen/ Oranje/ Rood/ Blauw

Welke kleur scoort de persoon ’s middags (13.00 – 17.00 uur) over het algemeen? Groen/ Oranje/ Rood/ Blauw

Zijn er korte momenten op de dag dat de persoon regelmatig groen scoort? ja/ nee
Zo ja, komen deze momenten vooral voor tussen *9.00* en *10.00* uur.

Formulier B, deel 2 – Observatieformulier ‘alertheidspatroon in de dag’

Naam: *Teuntje*

Datum: *15 mei*

Observatie door: *Liesbeth*

Tijd	Kleur	Bijzonderheden
8:30		
8:45		
9:00		<i>ochtendkring</i>
9:15		<i>ochtendkring</i>
9:30		
9:45		
10:00		<i>activiteit</i>
10:15		<i>activiteit</i>
10:30		
10:45		
11:00		
11:15		
11:30		
11:45		
12:00		
12:15		
12:30		
12:45		<i>lunch</i>
13:00		<i>lunch</i>
13:15		
13:30		
13:45		<i>rustmoment</i>
14:00		<i>rustmoment</i>
14:15		<i>rustmoment</i>
14:30		<i>rustmoment</i>
14:45		
15:00		
15:15		
15:30		
15:45		
16:00		

Formulier C – Observatieformulier ‘reacties op prikkels’

Naam: *Teuntje*

Datum: *18 mei*

Observatie door: *Liesbeth*

Tijd	Stimulus	Kleur
09.05	<i>Voorafgaand aan het aanbieden van de stimulus</i>	
09.10		
09.15		
09.15.20	<i>AT</i>	
09.15.40	<i>AT</i>	
09.16.00	<i>AT</i>	
09.16.20	<i>AT</i>	
09.16.40	<i>AT</i>	
09.17.00	<i>AT</i>	
09.17.20	<i>AT</i>	
09.17.40	<i>AT</i>	
09.18.00	<i>AT</i>	
09.18.20	<i>AT</i>	
09.18.40	<i>AT</i>	
09.19.00	<i>AT</i>	
09.19.20	<i>AT</i>	
09.19.40	<i>AT</i>	
09.20.00	<i>AT</i>	
09.25	<i>Na afloop van het aanbieden van de stimulus</i>	
09.30		
09.35		

Formulier D – Het ‘stoplicht’

Naam: Teuntje

Actief, op de omgeving gericht	Voorbeelden van concrete gedragingen
Teuntje is met name 's ochtends actief en op de omgeving gericht. Teuntje ziet slecht, en laat merken dat ze actief is door luisteren en voelen. Ze reageert het sterkst op tactiele stimuli. Teuntje is vooral gericht op haar begeleiders. Wanneer je dicht bij haar blijft en het tactiele contact met haar niet verbreekt, kan ze ongeveer 1-5 minuten alert blijven.	Teuntje draait haar gezicht naar geluid toe, ogen staan helder, ze glimlacht vrijwel continu. Maakt geluidjes wanneer ze aangeraakt wordt. Raakt de begeleider ook aan. Houdt voorwerpen vast, betast ze.
In zichzelf gekeerd	Voorbeelden van concrete gedragingen
Teuntje is met name nadat ze heeft gegeten of na andere activiteiten (bv. fysiotherapie) langere periodes achtereen in zichzelf gekeerd. Ze is dan vooral met haar handen bezig, veel friemelen en plukken.	Teuntje peutert (met duim en wijsvinger) aan haar kleren, stopt haar duim in haar mond, maakt bromgeluidjes en wrijft in de ogen.
Slapen, doezelen	Voorbeelden van concrete gedragingen
Teuntje valt overdag niet echt diep in slaap. Wel periodes van doezelen, met name vlak na therapie of na groepactiviteiten.	Teuntje zit heel stil, haar ogen gaan herhaaldelijk langzaam open en dicht.
Geagiteerd, ontevreden	Voorbeelden van concrete gedragingen
Teuntje kan hard huilen als alles haar 'teveel' wordt. Huilbuien komen vooral in de namiddag voor.	Teuntje huilt met lange uithalen, maar zonder tranen. Als ze niet onmiddellijk aandacht krijgt gaat ze bijten op de muis van haar hand.

Op basis van de observaties met de Lijst Alertheid en het ‘stoplicht’ voor Teuntje wordt besloten om activiteiten altijd 's morgens in het dagprogramma van Teuntje in te plannen. Daarbij zal erop gelet worden dat de activiteiten niet te lang duren (ongeveer 5 minuten) en tussen twee activiteiten een rustmoment wordt gehouden (ook ongeveer 5 minuten). In de middag zal Teuntje voldoende mogelijkheid tot uitrusten krijgen. Ook zullen therapie sessie vooral 's middags gepland worden en altijd gevolgd worden door een rustmoment.

In de toekomst zal gekeken worden hoe Teuntje op een dergelijk dagprogramma reageert. De begeleiders zullen haar reacties op verschillende tactiele stimuli in de gaten houden, zodat haar voorkeursactiviteiten bepaald kunnen worden. Ook zullen zij erop letten of Teuntje langer achtereen alert kan blijven wanneer zij gericht haar voorkeursactiviteiten aanbieden.

Adviezen en aandachtspunten bij het invullen van de lijst

1. Houdt rekening met snelle wisselingen.

We weten uit onderzoek dat er erg veel wisselingen voorkomen in de mate van alertheid van mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen. Anders gezegd: de persoon wisselt snel van 'kleur'. Vooral wisselingen tussen groen en oranje komen vaak voor. Hou hier rekening mee! Dat betekent concreet:

Als de persoon even minder alert is, is dat geen reden om te stoppen met het aanbieden van stimuli.

Neem de tijd wanneer je wilt observeren hoe de persoon reageert op een bepaalde stimulus.

2. Houdt rekening met voorkeuren van de geobserveerde persoon.

Lang niet altijd is duidelijk welke voorwerpen voor langere tijd de aandacht van de geobserveerde persoon kunnen vasthouden. Soms reageert de persoon maar korte tijd, zonder dat duidelijk is waarom dit zo is. Ligt het aan de ontbrekende mogelijkheden van de persoon om langer dan enkele seconden achtereen zijn of haar aandacht op de stimulus te kunnen richten of is het betreffende voorwerp niet voldoende 'aantrekkelijk'? Biedt in die situaties niet lange tijd achtereen dezelfde stimulus aan, maar kijk of een nieuwe stimulus positieve invloed heeft op de mate van alertheid van de geobserveerde persoon.

3. Zorg ervoor dat ook tactiele stimuli worden aangeboden.

Uit onderzoek is bekend dat veel mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen positief reageren op tactiele stimuli. Uit dat zelfde onderzoek blijkt ook, dat er juist weinig tactiele stimuli worden aangeboden. De meest aangeboden stimuli zijn visueel. Maar vanwege de visusproblemen van veel personen uit de doelgroep, reageren mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen juist slecht op visuele stimuli. Hou hiermee rekening bij de keuze van de stimulus!

4. Houdt rekening met individuele verschillen.

In observaties bij mensen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen benoemen begeleiders vaak hun onzekerheid over de interpretatie van bepaalde uitingen. Uit onderzoek is bekend dat deze personen individueel sterk verschillende alertheidsuitingen en reacties op stimuli laten zien. Het tegelijkertijd observeren met twee begeleiders of het bespreken van videoopnames tijdens een teamvergadering kan helpen om de onzekerheden op te lossen.